
РОЛЯТА НА ЗАСТЪПНИЦИТЕ В ИЗБОРНИЯ ПРОЦЕС

Александър Пожарлиев
Нов български университет

Никола Йорданов

Резюме: Докладът обсъжда ролята на застъпниците в изборния процес. Разгледани са законовите регулации относно фигурата на застъпниците и някои от спорните моменти като тяхното заплащане. Представени са резултатите от изследване, което включва провеждане на 4 фокус групи с 42 респондента, 5 интервюта с ключови експерти – отговорници за местни и национални кампании от различни партии, с опит в различни райони, и отговори на структуриран въпросник от 186 респондента. Въз основа на получените отговори са обобщени разбиранията на застъпниците за тяхната роля, както и за типовете рискове и оценката на риска в изборния процес. Обсъжда се подходът на партиите към използването на застъпниците.

Ключови думи: изборен процес, застъпници, рискове.

THE ROLE OF POLITICAL OBSERVERS IN THE ELECTORAL PROCESS

Alexander Pojarliev
New Bulgarian University

Nikola Yordanov

Abstract: *The report discusses the role of political observers in the electoral process in Bulgaria. The legal regulations regarding the figure of political observers and some of the controversies related to their payment are considered. The results of the study, which includes 4 focus groups with 42 respondents, 5 interviews with key experts responsible for local and national campaigns from different parties with experience in different regions and responses to a structured questionnaire of 186 respondents are presented. On the basis of the answers received, the political observers' understanding of their role as well as the types of risks and the risk assessment in the election process are summarized. The parties' approach to the use of representatives is discussed.*

Keywords: *electoral process, political observers, risks.*

Статутът на застъпник и неговата активна роля в изборния процес е широко застъпена и в утвърдени, и в развиващи се демокрации. През 70-те и 80-те години на XX век в Африка и след 1989 г. в Централна и Източна Европа и Централна Азия (бившите съветски републики) наблюдението на изборите е подпомогнато методологически, организационно и финансово от редица организации от САЩ, Западна Европа и международни организации. Наблюдението се организира чрез набиране на местни наблюдатели през новосъздадени НПО-та. В България такава роля изиграва Българското сдружение за честни избори, изцяло финансирано, организационно и методологически подкрепено от САЩ.

В развиващите се демокрации – авторите имат преки наблюдения от България, Босна и Херцеговина, Гана, Малави и Сиера Леоне и информация за изборния процес в още поне 20 страни – застъпниците имат няколко роли. Най-важната е да следят тяхната партия да не бъде оцетена чрез волни или неволни нарушения. Втората най-важна за самите партии роля е докладване как „върви“ изборният процес, включително дали има сериозни нарушения, каква е избирателната активност и колко от „нашите“ са гласували. Практиката да се броят гласувалите до 14.00 часа привърженици и да се напомня за гласуване до самия край на изборния ден е широко разпространена в САЩ, а в последните 30 години и в много други държави. Тези функции са легални и се считат за легитимни в усилията на партиите да „мобилизират вот“. Третата функция – да придават легитимност на изборния процес (дори и партии без представители, наблюдатели и застъпници са по-спокойни за риска от изборна измама, ако знаят, че във всяка секции има хора, кои-

то не са от основните политически партии и членове на секционната комисия) – е най-важна от гледна точка на обществения интерес. С риск за възможни изкривявания, свързани с броя на участниците, наличието на 2-3 лица в повече, освен секционната комисия, (а в някои случаи и на 15) малко забавя изборния процес (особено отварянето на секцията и после броенето), но придава по-голяма легитимност на резултатите.

Както се отбелязва в изследвания и се потвърждава от наблюденията на авторите и в България, и в много други демокрации ролята на застъпниците (и на наблюдателите от НПО) става както по-сложна, така и по-структурирана. По-сложна, понеже се наблюдава не само изборният процес в секцията, а и други, съпровождащи процеса дейности, включително агитация пред секциите, наличие на „подозрителна динамика“ около местата за гласуване, докладване на медийни публикации и др. По-структурирана, а оттук и изискваща по-малък практически опит от минали избори, става дейността на застъпниците, понеже партиите и други организации предоставят на участниците не само инструкции/ обучение, но и форми, които са много лесни за попълване – списъци за проверка със затворени отговори в много случаи от типа да/ не. Например, образуват ли се опашки от повече от 5 човека пред масата за регистрация на избирателите?

Според Невит и Кантон: „През последното десетилетие и повече се наблюдават две важни развития в наблюдението на изборите. Първо, наблюдението на изборите става по-сложно и неговия обхват се разширява с включване на много по-широк кръг от дейности в сравнение с миналото. ...Установяването на индикатори подобрява способността на наблюдателите да оценяват адекватността на различни дейности в деня на изборите, включително отваряне и затваряне на секциите, работата на секционната комисия и партийните застъпници, процедури за осигуряване на урните за гласуване, списъците с избиратели, вписването на нерегистрирани избиратели и броенето и отчитането на гласовете“.¹

¹Nevitte, N. & Canton, S. (1997) „The Role of Domestic Observers“. Journal of Democracy, Volume 8, Number 3, July 1997, pp. 47-61.

Регламентиране на застъпниците в изборния кодекс

В гл.7 на Изборния кодекс, в Раздел I, посветен на застъпниците чл.101, ал 1 гласи, че „Кандидатските листи на партиите, коалициите от партии и инициативните комитети могат да имат застъпници, които ги подпомагат и представляват интересите им пред държавните органи, обществените организации и избирателните комисии.“ В следващите алинеи е уточнено, че „една кандидатска листа може да бъде представявана от един застъпник в една избирателна секция в изборния ден“, т.е. общият брой на застъпниците на всяка политическа сила „не може да надвишава броя на избирателните секции в съответния изборен район.“ Също така „едно лице може да бъде застъпник само на една кандидатска листа в една избирателна секция.“ Застъпниците имат качество на длъжностни лица и са лица, навършили 18 г., не поставени под запрещение и не изтърпяващи наказание лишаване от свобода, а в решение на централната избирателна комисия (ЦИК) от 01.02.2017 и не осъждани за умишлено престъпление от общ характер. В него се допуска и „едно и също лице да бъде регистрирано като застъпник на една и съща кандидатска листа в повече от един изборен район“, като в изборния ден застъпниците не са обвързани с конкретна избирателна секция. Застъпниците имат право на предизборна агитация, да присъстват на заседанията на избирателните комисии, както и в изборните помещения в изборния ден, при отварянето на избирателните кутии и при преброяването на гласовете. Те получават и копие от изборния протокол и могат да присъстват и при въвеждането на данните в изчислителните пунктове. Право на застъпниците е „да подават жалби и сигнали за нарушения на изборния процес“.²

В една избирателна секция може да има и по един наблюдател, който трябва да бъде представител на регистрирана неправителствена организация или коалиция от неправителствени организации. Във всяка секция може да има и по един представител на партия.

²Изборен кодекс (2016) Сборник нормативни актове. София, Сиела.

Каква е всъщност ролята на застъпниците?

Въпреки регламентирането на ролята на застъпниците в изборния кодекс, фигурата на застъпника в България има противоречиви измерения. От приемането на последните разпоредби през 2014 г. се забелязва стремеж на някои партии, особено на тези, които разполагат с достатъчно финансов ресурс, да регистрират наблюдатели през НПО, което би следвало да е независимо, но най-вече застъпници и представители. Един от най-спорните въпроси засяга възможността да се заплаща дейността на застъпниците от партиите. Според закона застъпниците не са платени, но практически повечето партии им плащат в деня на вота.

Повечето партии обучават застъпниците и всъщност очакват от тях да „докарат“ още поне 4 гласа на близки и познати. Част от парите в някои случаи се дава предварително, а другата – след броене на резултата. Т.е. партиите се опитват и да контролират „инвестицията“ в застъпници. Тази практика е изключително силно изявена в кампанията за избор на представители за европейския парламент през 2014 г., когато една новорегистрирана партия „инвестира“ буквално милиони за застъпници. Освен, че на всеки застъпник са обещани и в повечето случаи платени по 50 лв. за деня на изборите, за застъпниците са организирани обучения, осигурена им е храна в деня на изборите, а на 15-30 застъпника има по един отговорник, който получава допълнително около 200 лв. заплащане. В следващата кампания за НС през есента на 2014 г. още няколко нови партии, но и „традиционните“ вече използват масово и открито „механизма на застъпника“ за привличане на гласоподаватели. Авторите са свидетели как хора, които се записват за наблюдатели на една партия, открито заявяват, че са симпатизанти и дори членове на друга. В интерес на истината тази практика, особено в по-малки населени места съществува от години с назначаването на членове на секционните комисии. Например, за местни избори през 2011 г. в една средноголяма община ГЕРБ набират членове на секции и от тях около 5% не само не са привърженици на ГЕРБ, но са и членове на друга земеделска, центристка, националистическа или малка лява партия.

Само някои от партиите обаче обявяват подобни разходи, докато повечето не ги декларират, което може да се разгледа като закононарушение. През 2015 г. възниква такъв скандал с изказване на лидера на ГЕРБ за заплащане на застъпници от партията, което по-късно е опровергано с отсъствието на такива разходи на партията в доклада от одита на Сметната палата.^{3,4}

Заплащането на застъпниците може да варира от 30 до 100 лв., като в определени случаи е формализирано чрез сключване на договори. Същевременно са документирани редица случаи на неплатени възнаграждения на застъпници по време на изборите при „цена“ от 50 лв. В медиите могат да бъдат открити множество съобщения за излъгани застъпници от различни партии като Обединение на българските патриоти, България без цензура⁵, Лидер⁶, РЗС, НДСВ. Както се отбелязва в редица публикации в пресата, това са всъщност пари на данъкоплатците, разпределени за финансиране на партиите, от които се заплаща и на застъпниците.

Според много анализатори застъпниците всъщност са законни продавачи на гласове и могат да бъдат разглежда ни като част от схема за купуване на избиратели. В пресата се срещат квалификации като „средство за употреба на бедността и невежеството“⁷, „гаврата в Изборния кодекс“⁸,

³ Цитиридис, Н. (2015) Борисов: Записът от Перник не е верен. Става въпрос за застъпници, OffNews, 8.10.2015 г. <https://offnews.bg/izbori/borisov-zapisat-ot-pernik-ne-e-veren-stava-vapros-za-zastapnitci-569421.html>

⁴ ГЕРБ: Застъпниците ни са доброволци, OffNews, 9.10.2015 г. <https://offnews.bg/izbori/gerb-zastapnitcite-ni-sa-dobrovoltci-570457.html>

⁵ Йорданова, В. (2015) Барековото ББЦ завлече стотици застъпници с пари, Dnes.bg, <https://www.dnes.bg/redakcia/2015/11/13/barekovoto-bbc-zavleche-stotici-zastypnici-s-pari.283101>

⁶ Николаева, П. (2009) 2000 застъпници на ЛИДЕР без хонорар, БНТ, 15.07.2009 г. http://news.bnt.bg/bg/a/11828-2000_zastypnici_na_lider_bez_honorar

⁷ Чакърва, Щ. (2014) Застъпниците на изборите-средство за употреба на бедността и невежеството, HaskovoNet, 02.10.2014 г. <http://www.haskovo.net/news/168338/Zastapnitcitate-na-izborite-sredstvo-za-upotreba-na-bednostta-i-nevezhestvoto>

⁸ Кръстев, М. (2017) Професия „Избори“ – партиите купуват законно гласове за над 25 млн. лв., Frognews.bg, 09.03.2017 г. <https://frognews.bg/novini/profesiia-izbori--partite-kupuvat-zakonno-glasove-nad-25-mln.html>

„далавера за милиони“⁹. От една страна от тези хора се очаква да бъдат ангажирани поне няколко часа преди изборите и няколко часа в изборния ден. От тях се изисква присъствие по време на броенето и вземане на копие от протокола. От друга страна много бързо се стига до открито “купуване на гласове” през позициите на наблюдател, застъпник и представител. Най-вече в ролята на застъпник, понеже наблюдателят изисква усложнена процедура, а представителят, особено в по-големите, парламентарно представени партии, на практика е партиен член и не носи допълнителен глас.

Изчисленията в някои анализи показват, че ако всички партии регистрират позволения брой застъпници и наблюдатели спрямо броя на избирателните секции, то платените гласове могат да достигнат 20% от гласовете в една средно голяма община.¹⁰

Трудно е също да се разбере точният брой на застъпниците, тъй като самата ЦИК няма информация колко застъпници са регистрирани на територията на страната. Това става ясно от прегледа на сайта на ЦИК. Застъпниците се регистрират от районните избирателни комисии (РИК). Според публикации в медиите списъкът със застъпниците на последните парламентарни избори през 2017 г. е бил близо 30 000 души. Разпределението по партии е БСП – 6 776, ДПС – 5 444, Обединени патриоти – 3355, ГЕРБ – 2 978, АБВ/Движение 21 – 2478, Реформаторски блок/Глас Народен – 2145, ДОСТ – 1881, Нова Република – 1605, БДЦ – 1310, Да, България – 706.¹¹

⁹ Кръстев, М. (2015) Далавера за милиони: Десетки хиляди застъпници се готвят за вота! Nbox.bg, 30.09.2015 г. <http://nbox.bg/izbori/item/9023-dalavera-za-milioni-desetki-hilyadi-zastapnitzi-se-gotvyat-za-vota.html>

¹⁰ Пак там.

¹¹ Кръстев, М. (2017) Ало, прокуратурата – 30 000 гласа се купиха под носа ви Frognews.bg, 23.03.2017 г. <https://frognews.bg/politika/aloprokuraturata--30-000-glasa-kupiha-pod-nosa.html>

Споделят се проблеми за опити за повече от една регистрации на едно лице и в повече от една РИК. Последното е разрешено от ЦИК, което се тълкува като „някакви хвърковати чети от застъпници, които ходят и наблюдават от територията на един РИК до територията на друг РИК и не е ясно каква е ползата от работата им и защо го правят“. В интервю Г. Асенова, изпълнителен директор на Института за социална интеграция, споделя необходимостта ролите на участниците в изборния процес, особено на застъпниците, да бъдат „по-ясно регламентирани и дефинициите към тях да бъдат по-добре определени“.¹²

През април-май 2017 г. беше проведено изследване сред застъпниците на една политическа партия, която не предоставя заплащане за тяхната дейност и те я вършат безвъзмездно. Основната цел на проучването беше да даде насоки и препоръки за по-добро организиране и управление на застъпниците от партията по време на предизборна кампания. Във връзка с очертаните по-горе проблеми изложението по-нататък ще се фокусира само върху онези части от проучването, които могат да предоставят отговори на следните изследователски въпроси: Каква е ролята на застъпниците в изборния процес? Как се играе тя по време на изборите?

Целта на настоящото изследване е да разкрие виждането на самите застъпници-доброволци за ползите от тяхната работа. Как застъпниците разбират ролята си? Същевременно беше потърсен и отговор на въпросите: Как застъпниците оценяват риска в изборния процес? Какви са типовете рискове, според тях?

¹² Пеева, Кс. (2014) Галина Асенова: Наблюдаваме хвърковати чети от застъпници, които ходят от един РИК до друг РИК и не е ясно каква е ползата от работата им. Информационна агенция „Фокус“, 25.05.2014 г. <http://www.focus-news.net/opinion/2014/05/25/28534/galina-asenova-nablyudavame-hvarkovati-cheti-ot-zastapnitsi-koito-hodyat-ot-edin-rik-do-drug-rik-i-ne-e-yasno-kakva-e-polzata-ot-rabotata-im.html>

Методология на изследването

Изследването беше основано на качествени и количествени методи и беше проведено веднага след парламентарните избори на 26 март в периода между 10 април и 12-ти май 2017 г. Изследването включи: 1) провеждане на 4 фокус групи (3 в София, 1 в Пазарджик) с 5 - 14 участника, общо 42 респондента; 2) разпространяване на структуриран въпросник сред 700-те застъпници на политическата сила; 3) пет интервюта с ключови експерти - отговорници за местни и национални кампании от различни партии, с опит в различни райони - община Стражица, област Кърджали и на национално ниво.

Провеждането на фокус групите беше планирано със стандартна структура, включваща кратко представяне на модератора и на участниците, представяне на целта на проучването и на неговата методология, договаряне на норми за групова работа, гарантиране на анонимността на приносите на участниците и получаване на разрешение за запис. След това бяха задавани предварително очертани въпроси в няколко тематични области, свързани с целите на изследването. Въз основа на първоначалното проучване чрез фокус групите беше съставен и въпросникът, който съдържа 31 въпроса, от които 6 насочени към събиране на демографски данни за изследваните лица. Тематичните области във фокус групите и разделите на анкетата обхващаха процесите на набиране и регистрация на застъпниците, подготовката и обучението за ролята, оценката на наблюдението и опита в деня на изборите, отчитането на резултатите от работата, удовлетворение от дейността и участието в други доброволчески дейности.

Анкетата беше проведена с помощта на интернет приложение между 1-и и 8-и май 2017 г. На разпространената заявка сред 700 застъпници, които бяха предоставили адреси на електронна поща, бяха получени отговори от 186 респондента.

Тук ще бъдат разгледани резултатите от отговорите на тази част от въпросите, които имат връзка с поставените в началото изследователски въпроси и цели на настоящото изследване.

Резултати

Обобщените резултати от фокус групите показват следното разбиране за ролята на застъпниците:

- Осигуряване на демократичност и честност на изборите.
- Оказване на натиск върху статуквото чрез присъствие и дисциплинираща роля като външни хора в СИК. Участниците оценяват присъствието си основно като коректив в броенето като най-важен момент. Според тях присъствието им до голяма степен е минимизирало риска.

- Утвърждаване на лицето на партията.
- Представяване на интересите на партията чрез осигуряване на нейните гласове да бъдат преброени правилно, следене да няма нарушения, търсене на сметка за неправилна агитация, подаване на сигнали, събиране на протоколи.

Относно разбирането на типовете рискове и оценката на риска, участниците смятат че:

- Не са забелязани умишлени опити за мошеничество и съзнателно манипулиране на данни. Изборният процес е честен като цяло като гласуване и броене.

- Най-важен е рискът, свързан с броенето, да не се инвалидизират бюлетините.

- Като основен риск се очертават проявите на некомпетентност на СИК. Това включва и преценката кои бюлетини са невалидни. Често е наблюдавано отношение „да се претупа работата“ и хаос, водещи до малки отклонения. Според участниците рисковете в секционните избирателни комисии са по-реални. След това би било много по-трудно да се манипулират резултатите.

- София не е оценена като проблемен район, но се коментираха отделни случаи на съмнения за контролиран вот в провинцията.

Споделените наблюдения във фокус групите бяха валидизирани с помощта на количествената оценка на отговорите на съответните въпроси в онлайн анкетата. Демографските характеристики на извадката са представени в Таблица 1.

Таблица 1: Демографски данни за изследваната съвкупност, n=186.

Категория	Брой	Процент	Категория	Брой	Процент
Пол мъже жени	118	63,4%	Образование научна степен висше полувисше/ колеж средно друго	6	3,2%
	68	36,6%		161	86,6%
Възраст, години 18-25 26-35 6-45 46-62 63+	8	4,3%		8	4,3%
	65	34,9%		10	5,4%
	51	27,4%		1	0,5%
	51	27,4%		Социален статус работещ безработен пенсионер учащ друго	145
	11	5,9%	7		3,8%
Населено място столица областен град град село чужбина	160	86%	12		6,5%
	17	9,2%	7		3,8%
	3	1,6%	15		8,1%
	4	2,2%	Доходи до 800 до 1500 до 2500 до 5000 над 5000 не желая да отговоря	32	17,2%
	2	1,1%		48	25,8%
				29	15,6%
		37		19,9%	
		11		5,9%	
		29		15,6%	

Обобщението на данните показва, че повечето отговорили са от София (160), с висше образование (161) и работещи (145), като близо две трети са мъже (118). Това отговаря на типичния профил на избирателите/ симпатизантите на конкретната политическа сила, което вероятно е свързано със значително по-слаба подкрепа на групи извън високообразованите, работещите и хора от големите градове. Разпределението по възраст и доходи на респондентите е сравнително пропорционално представено.

Един от важните въпроси е каква е мотивацията на застъпниците, при положение, че не получават заплащане за дейността си. Тъй като това е по-скоро изключение в българския политически живот, интересно е да се установи какви биха били мотивите на хората да се ангажират с подобна роля, ако платеното застъпничество бъде ограничено. В Таблица 2 са представени резултатите от отговорите на въпроса „Какво Ви подтикна да станете застъпник?“ (участниците са могли да изберат повече от един отговор).

Таблица 2: Отговори на въпроса „Какво Ви подтикна да станете застъпник?“, n=186.

№	Категория	Брой	Процент
1	Член съм на (партия) и показвам ангажираност и като застъпник	102	54,8%
2	Разбрах, че има нужда от помощници и че се разчита на самоорганизация	83	44,6%
3	Желаех да се ангажирам с (партия) и нямах време и възможности по друг начин	70	37,6%
4	Исках нещо да се промени, хареса ми посланието и каузата	68	36,6%
5	Беше ми интересно да наблюдавам избори	48	25,8%
6	Хора, които уважавам ме привлякоха	22	11,8%
7	Симпатизант съм и ме убедиха, че е важно	19	10,2%
8	Това беше неутрална форма да подкрепя демокрацията, без политически ангажименти	18	9,7%
9	Имам предишен опит с нарушения в избори	16	8,6%

Въпреки, че най-честият отговор е свързан с показване на ангажираност като член на партията, всъщност само малко повече от половината участници са го заявили. Много от тях засвидетелстват доброволно участие спрямо очертаната нужда и желание да се ангажират с промени, послания, кауза или уважавани хора от партията. Всеки четвърти просто има интерес да наблюдава изборите, а приблизително всеки десети е симпатизант, подкрепя демокрацията без политически ангажимент или има опит с нарушения, които иска да бъдат избегнати. Резултатите показват, че съществуват разнообразни мотиви за участие, свързани с граждански убеждения и ценности, които могат да бъдат мобилизирани от политическата сила, без да се налага тяхното монетизиране и превръщане в бизнес сделка.

Разбирането на застъпниците за тяхната роля е представено в Таблица 3.

Таблица 3. Отговори на въпроса „Според вас какви цели реализирахте главно като застъпник?“, n=186.

№	Твърдения	1	2	3	4*	X
1	Следих да не бъде оцетена (партия) по някакъв начин	4	9	35	138	3,65
2	Помогнах на (партия) да покаже присъствието си	10	20	54	102	3,33
3	Контролирах спазването на Избирателния кодекс и инструкциите на ЦИК	7	28	74	77	3,18
4	Бях коректив в броенето и минимизирах риска от манипулация	19	32	47	88	3,10
5	Разговарях с хората и създавах образа на (партия) като модел на достойно присъствие и поведение	29	47	56	54	2,73
6	Укрепих увереността на работещите в секцията, че са си свършили добре работата	44	54	60	28	2,39
7	Провокирах рутината и оказвах натиск на статуквото, установени в секциите	51	53	53	29	2,32
8	Като външен фактор, помогнах да не настъпи хаос в работата на секциите	55	62	46	23	2,19
9	Информирах координаторите и щаба за важни моменти в хода на изборния процес	70	47	43	26	2,13

*Легенда: 1- Не се отнася до мен; 2 - В малка степен; 3 - До известна степен; 4 - В много голяма степен.

Подредбата на отговорите в таблицата е направена спрямо величината на средната стойност, получена от индивидуалните оценки по показаната в легендата скала. Основните функции, които участниците са изпълнили, според тях са да следят да не бъдат оцетени резултатите на партията и да покажат нейното присъствие. На следващо място идва контролирането на спазването на Изборния кодекс и контрола върху броенето. Най-ниско е оценена комуникационната роля с щаба, която са играли сравнително ограничен брой участници. (Същевременно във фокус групите бяха дадени примери от наблюдения на „организиран“ застъпници на други партии,

които постоянно са докладвали за хода на изборния процес.) Резултатите показват, че изследваните застъпници смятат, че в най-голяма степен са играли ролята си, зададена в Изборния кодекс, а именно да представляват интересите на партията си.

Оценката на риска в изборния процес на застъпниците е представена в Таблицы 4-7.

Таблица 4. Отговори на въпроса „Каква е вашата обща оценка от наблюдението?“, n=186.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Изборният процес беше честен и нямаше опити за преднамерено манипулиране	95	51,1%
2	Изборният процес беше честен като цяло, но поради административна некомпетентност можеше да бъдат изкривени резултатите	82	44,1%
3	Изборният процес беше обект на преднамерено манипулиране	9	4,8%

Над 95% от застъпниците смятат, че изборният процес е бил честен, но почти половината отчитат рискове от изкривяване на резултатите поради показана административна некомпетентност на СИК.

Две трети от застъпниците са се намесвали в някаква степен, главно инцидентно със забележки по дребни нарушения. В 5 случая са подадени формално сигнали (Таблица 5).

Таблица 5. Отговори на въпроса „В каква степен се наложи да се намесвате в процеса на изборите?“, n=186.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Наложи се да се намесе един-два пъти със забележки по дребни нарушения	78	41,9%
2	Не се наложи да правя нещо по-специално. Всичко си протече нормално	58	31,2%
3	Наложи се да се намесе неколкократно със забележки по различни нарушения	21	11,3%
4	Наложи се да наблюдавам с повишено внимание и системно да ограничавам проявата на немарливост и недобри практики	12	6,5%
5	Наложи се да подам формално сигнали за явни нарушения	5	2,7%

Почти една трета от застъпниците не са установили сериозни рискове, а основните открити рискове от останалите са свързани с начина на броене и некомпетентността и претрупването на работата от СИК (Таблица 6).

Таблица 6. Отговори на въпроса „Според Вашите наблюдения кои бяха основните рискове?“, n=186.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Начинът на броене	86	46,2%
2	Некомпетентност и претрупване на работата от СИК	73	39,2%
3	Не установих никакви сериозни рискове	51	27,4%
4	Основните рискове са преди самите избори	47	25,3%
5	Затруднен достъп за ефективно наблюдение на броенето	35	18,8%
6	Преценката на недействителните бюлетини - повече невалидни за някои партии	35	18,8%
7	Неотчитане на предпочитанията	13	7%
8	Провеждане на неправомерна агитация	8	4,3%
9	Опити за контролиране на вота	8	4,3%
10	Драскане по бюлетини, за да станат невалидни	5	2,7%
11	Създаване на възможности за оказване на влияние върху избирателя	4	2,2%

Това е видно и от отговорите, представени в Таблица 7, където почти половината от застъпниците смятат, че основните източници на рискове са действията и практиките на СИК.

Таблица 7. Отговори на въпроса „Според Вашите наблюдения кои бяха основните източници на рискове?“, n=182.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Действия и практики на секционната избирателна комисия	86	47,3%
2	Не установих конкретни рискове	73	40,1%
3	Действия на други лица извън секцията	17	9,3%
4	Застъпници на други партии	17	9,3%
5	Действия на избирателите	6	3,3%

Основните установени нарушения, забелязани от малко повече от половината от застъпниците са свързани с видимостта към бюлетините и нерегламентирано участие в броенето. Сравнително по-малка част засяга нередности в съставяне на протоколите.

Таблица 8. Отговори на въпроса „Какви нарушения забелязахте?“, n=181.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Не забелязах нарушения	82	45,3%
2	Не виждах ясно бюлетините	45	24,9%
3	Не всички бюлетини бяха през цялото време на масата	33	18,2%
4	Наблюдатели/ застъпници участваха в броенето	29	16%
5	Нередности в съставяне на протокола	15	8,3%

Като цяло застъпниците са удовлетворени от своята работа като малко повече са средно удовлетворените, а сравнително висок е броят на изключително удовлетворените. Само 3 застъпници не са удовлетворени, а 7 не са сигурни.

Таблица 9. Отговори на въпроса „Доколко сте удовлетворен/а от участието си като застъпник?“, n=185.

№	Твърдения	Брой	Процент
1	Изключително	76	41,1%
2	Средно	99	53,5%
3	Не съм сигурен/а	7	3,8%
4	Не съм удовлетворен/а	3	1,6%

Обобщението на резултатите от интервютата с ключови експерти също показва, че неграмотността и незаинтересоваността у членовете на комисиите са основен източник на риск. Респондентите споделят, че често няма хора, пращат се в последния момент. Има председатели и комисии, които не знаят как да попълнят протоколите. Липсата на мотивация у компетентни хора е главната причина за ниското качество на работата на СИК. Всеки член трябва да отиде на инструктаж предварително и да работи над 16-18 часа в деня на изборите. И мо-

ралната отплата, и материалното стимулиране са много ниски, за да привлекат подходящи хора. Големите партии практикуват допълнително материално стимулиране и ангажиране на активисти, за които участие в СИК е само част от работата за партията. Но дори и при тях няма подходящи хора в някои райони.

Експертите също смятат, че основните рискове са при броенето – отчитане на невалидни бюлетини на „конкурентните“ партии или даже „правенето“ им невалидни (драскане с химикал, което дисквалифицира гласа). Нарушения могат да се получат и при отчитането на протоколите от СИК в РИК – често стават грешки и протоколите се поправят/ дописват. При обжалване на резултати има порочна практика да се гледат само протоколи. При реално броене на бюлетините от вещи лица би могла да се отвори вратата за касиране на резултати в много случаи.

Заключение

От проведените интервюта стана ясно, че едно е да се „пазят гласовете на партията“, друго е да се наблюдава за честността и ефективността на целия процес, особено на национално ниво. Ако се защитават само гласовете на партията, тогава е достатъчно да се изпрати по един човек в секциите, където има (достатъчно) гласове за партията.

Според мнението на респондентите изпращането на застъпници и наблюдатели може да компенсира донякъде липсата на компетентност у членовете на СИК. Когато има грамотни хора, те искат да се спазва изборният кодекс и правилата. Включително е важно да присъства повече от едно компетентно лице в секцията.

Възможността да се заплаща дейността на застъпниците е спорна практика. На практика благородната идея да се разшири политическата ангажираност на избирателите се изражда в цинично купуване на гласове. Очерта се мнението, че платените застъпници са индиферентни към законността и легитимността на избирателния процес. Те са склонни да минимизират усилията си, за да максимизират съотношението вложени усилия/ реализирана печалба.

При наличие на кауза и определени послания, една политическа сила е в състояние да мобилизира достатъчно голям брой застъпници – доброволци, които ангажирано и отговорно да спомагат за прозрачността и честността на изборния процес. Както е видно от резултатите, застъпниците могат да бъдат сравнително високо удовлетворени от доброволното си участие.

От такава гледна точка заслужават внимание категоричните позиции срещу заплащането на застъпници, (напр. на ПП Глас народен), според които то трябва да бъде криминализирано и това би било стъпка за намаляване на изборните манипулации.¹³

Възможностите за набиране, обучение и управление на застъпници стават все по-големи и тяхната роля в изборния процес не само не намалява, но става все по-сложна и съществена част от цялостната легитимност на изборните резултати. Едновременно възникват рискове за „нечестна игра“ и се увеличава легитимността на резултатите. Авторите препоръчват на всички заинтересовани страни да следят възникващите тенденции и активно да участват в подобряване ролята на и резултатите от работата на застъпниците.

¹³ПП Глас народен. Платени зас-тъпници или прес-тъпници?! 26.09.2014 г.
<https://www.facebook.com/glasnarodен.bg/photos/a.145269972287707.34132.127457487402289/390159931132042/>

ЛИТЕРАТУРА

1. ГЕРБ: Застъпниците ни са доброволци (2015) OffNews, 9.10.2015 г. <https://offnews.bg/izbori/gerb-zastapnitscite-ni-sa-dobrovoltci-570457.html>, посетен на 18.06.2018 г.
2. Изборен кодекс (2016) Сборник нормативни актове. София, Сиела.
3. Кръстев, М. (2017) Ало, прокуратурата – 30 000 гласа се купиха под носа ви. Frognews.bg, 23.03.2017 г. <https://frognews.bg/politika/alo-prokuraturata--30-000-glasa-kupihapod-nosa.html>, посетен на 18.06.2018 г.
4. Кръстев, М. (2017) Професия „Избори“ – партиите купуват законно гласове за над 25 млн. лв., Frognews.bg, 09.03.2017 г. <https://frognews.bg/novini/profesiia-izbori--partiite-kupuvat-zakonno-glasove-nad-25-mln.html>, посетен на 18.06.2018 г.
6. Кръстев, М. (2015) Далавера за милиони: Десетки хиляди застъпници се готвят за вота! Nbox.bg, 30.09.2015 г. <http://nbox.bg/izbori/item/9023-dalavera-za-milioni-desetki-hilyadi-zastapnitsi-se-gotvyat-za-vota.html>, посетен на 18.06.2018 г.
5. Николаева, П. (2009) 2000 застъпници на ЛИДЕР без хонорар, БНТ, 15.07.2009 г. http://news.bnt.bg/bg/a/11828-2000_zastypnici_na_lider_bez_honorar, посетен на 18.06.2018 г.
6. Пеева, Кс. (2014) Галина Асенова: Наблюдаваме хвърковати чети от застъпници, които ходят от един РИК до друг РИК и не е ясно каква е ползата от работата им. Информационна агенция „Фокус“, 25.05.2014 г. <http://www.focus-news.net/opinion/2014/05/25/28534/galina-asenovanablyudavame-hvarkovati-cheti-ot-zastapnitsi-koito-hodyat-ot-edin-rik-do-drug-rik-i-ne-e-yasno-kakva-e-polzata-ot-rabotata-im.html>, посетен на 18.06.2018 г.
7. П.П. Глас народен. Платени застъпници или претъпници?! 26.09.2014 г. <https://www.facebook.com/glasnaroden.bg/photos/a.145269972287707.34132.127457487402289/390159931132042/>, посетен на 18.06.2018 г.

8. Цитиридис, Н. (2015) Борисов: Записът от Перник не е верен. Става въпрос за застъпници, OffNews, 8.10.2015 г. <https://offnews.bg/izbori/borisov-zapisat-ot-pernik-ne-e-veren-stava-vapros-za-zastapnitci-569421.html>, посетен на 18.06.2018 г.

9. Чакърова, Щ. (2014) Застъпниците на изборите - средство за употреба на бедността и невежеството, HaskovoNet, 02.10.2014 г. <http://www.haskovo.net/news/168338/Zastapnicite-na-izborite-sredstvo-za-upotreba-na-bednostta-i-nevezhestvoto>, посетен на 18.06.2018 г.

10. Nevitte, N. & Canton, S. (1997) „The Role of Domestic Observers“. Journal of Democracy, Volume 8, Number 3, July 1997 pp. 47-61.